Pomiędzy
Між
Между
Between
Zwischen
Entre

Polonistyczno-Ukrainoznawcze Studia Naukowe
vol. 2/2016, ss. 194–210
www.marszalek.com.pl/between/
DOI: 10.15804/PPUSN.2016.02.12

Олександр Гончаров*

Українське краєзнавство: від тернистого минулого до викликів сьогодення

Ukrainian local history: from the thorny past to the challenges of our time. In the article the complex and controversial path of Ukrainian local history in the past centuries and nowadays is studied, achievements in the scientific field and significant social and cultural role in the society are shown. The problems faced by the local lore in the conditions of the intensive development of modern science, in particular, the need for further development of theoretical and methodological foundations, upgrade of categorical apparatus are shown. Author proposes ways of solving of these problems.

Keywords: Ukrainian local history, local history movement, scientific components, theoretical and methodological foundations, social and cultural role.

Украинское краеведение: от тернистого пришлого к вызовам современности. В статье рассматривается сложный и противоречивый путь развития украинского краеведения в прошлые столетия и сегодня, показаны достижения как в научной сфере, так и значительная социокультурная роль в жизни общества. Обращается внимание на задачи, которые стоят перед краеведением в условиях интенсивного развития современной науки, в частности, на необходимость дальнейшей разработки теоретико-методологических основ, категориального аппарата. Предлагаются пути решения этих задач.

Ключевые слова: украинское краеведение, краеведческое движение, научная составляющая, теоретико-методологические основы, социокультурная роль.

* Київський національний університет імені Тараса Шевченка (Київ, Україна). **Поштова адреса:** Історичний факультет Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/13, Київ, Україна 01601. **E-mail:** olexandr.goncharov@gmail.com.

Українське краєзнавство, що веде свій родовід від літописців часів Київської Русі, героїчної доби козаччини, недовгої, але знаменної пори Української революції 1917–1921 рр., часів тоталітаризму та епохи національно-демократичного відродження, є вагомим складником української національної історії, культури та духовності. Як і кожна наука, краєзнавство у своєму розвитку пройшло чотири основні етапи, а саме: витоки, зародження, становлення, утвердження (організація). Ці досить тривалі етапи М. Кострицяа та М. Пістун вважають відправними у визначенні періодизації історії краєзнавства[1]. Крізь призму цих етапів висвітлюється історія становлення й розвитку краєзнавства в Україні і в навчальних посібниках[2].

У пізньому середньовіччі та на початку модерної доби було закладено засади для розвитку наукового краєзнавства. У другій половині XVIII – середині XIX ст. сталися якісні зміни в методах краєзнавчих досліджень, що призвело до зародження наукового краєзнавства в Україні. На цьому етапі було підготовлено умови для становлення й утвердження краєзнавства як наукової галузі та навчально-просвітницької дисципліни.

У другій половині XIX – на початку XX ст. в усіх губерніях України проходив процес становлення краєзнавства та краєзнавчого руху. Цьому сприяла діяльність статистичних комітетів, зокрема чернігівського[3]. У 70–80-х рр. XIX ст. для розвитку краєзнавства чимало зробило Чернігівське земство та його статистичний відділ. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відігравали наукові товариства[4]. Важливо також зазначити, що саме на цьому етапі виникає і поширюється термін „краєзнавство". Якщо в Наддніпрянській Україні в XIX ст. був поширений термін „батьківщинознавство" („родиноведение"), то в західному регіоні України в другій половині XIX ст. почали застосовувати термін „краєзнавство", який прийшов в Україну через польське посередництво. Так, дослідник А. Шнайдер опублікував у Львові двотомне польськомовне

---

[1] М. Кострицяа, *Наукові засади національного географічного краєзнавства*, „Краєзнавство" 2009, № 1–2, с. 42.

[2] В. Петранівський, М. Рутинський, *Туристичне краєзнавство*, Київ 2006, с. 10–74.

[3] В. Сарбей, *Первая попытка организации системных историко-краеведческих исследований на Украине*, [в:] *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики: Сб. ст.*.; ред. П. Т. Тронько, Киев 1991, с. 35–40.

[4] І. Демуз, *Наукові товариства на теренах України XIX – на початку XX ст.: полілог учених і епох,* Переяслав-Хмельницький 2014.

видання „Encyklopedia do krajoznawstwa Galicyi pod względem historycznym, statystycznym, topograficznym”[5]. Пріоритет в аргументуванні наукових основ і суспільної ролі краєзнавства на українському ґрунті належить І. Франкові, який 1892 р. у газеті „Kurjer Lwowski” опублікував статтю під назвою „Krajoznawstwo galicyjskie”. У краєзнавстві І. Франко вбачав і засіб наукового пізнання краю, і „перший ступінь, першу прикмету раціональної освіти”, і виховання причетності до „живого свідомого і об’єднаного організму”[6].

На початку 1920-х років термін „краєзнавство” остаточно витіснив назву „батьківщинознавство”, його почали застосовувати як до наукових пошуків, так і до громадського руху, спрямованого на вивчення певної території (краю) та захист культурної спадщини. „Краєзнавчий і пам’яткознавчий рух початку ХХ ст. в Україні, – підкреслює Я. Верменич, – мав свої особливості – його виразно підживлювало те пробудження національної самосвідомості, яке вилилося у домагання спочатку широкої автономії, а потім і незалежності України”[7].

Фундаментом для розгортання вітчизняних наукових пошуків стало створення в листопаді 1918 р. Всеукраїнської академії наук, у структурі якої працювала низка постійних комісій. У розгортанні наукових досліджень на місцях важливу роль відіграли наукові товариства при ВУАН[8]. Значний вплив на виникнення організованого краєзнавчого руху в Україні мала Перша Всеросійська конференція наукових товариств з вивчення місцевого краю (1921 р.)[9].

Починаючи з 1922 р. в Україні відбувався процес швидкого формування мережі краєзнавчих інституцій. У листопаді 1922 р. академік А. Лобода

---

[5] М. Васильчук, *Особливості викладання курсу „літературне краєзнавство” на філологічному факультеті вищої школи (з досвіду роботи в Коломийському інституті Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника)*, „Краєзнавство” 2011, № 3, с. 68, 70; Л. Федорова, *Становлення і розвиток містознавчого музеєзнавства України в XIX – перших десятиріччях XX ст.*, „Український історичний журнал” 2006, № 1, с. 75.

[6] І. Франко, *Галицьке краєзнавство*, [в:] *Зібрання творів у 50 тт.*, т. 46, кн. 2., Київ 1986, с. 117–119.

[7] Я. Верменич, *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, Київ 2012, с. 100.

[8] Я. Верменич, „Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів”, [в:] *Регіональна історія України. Збірник наук. статей*, вип. 1, Київ 2007, с. 12, 15.

[9] В. Козлов, *Первая Всероссийская конференция научных обществ по изучению местного края (1921) и ее роль в организации краеведческого движения*, [в:] *Пятые всероссийские краеведческие чтения (Москва-Владимир, 27–28 мая 2011 г.*, Москва 2012, с. 10–19.

очолив утворену при ВУАН Комісію краєзнавства, котра взяла на себе координацію регіональних досліджень у республіці та на середину 20-х років виступила головним центром об'єднання всіх краєзнавчих структур в Україні. До складу комісії входили такі відомі українські вчені, як А. Лобода (голова), В. Лучицький (заступник), О. Фомін, І. Шмальгаузен, М. Птуха (заступник), В. Липський, П. Тутковський, М. Василенко, М. Шарлемань та інші. У 1923 р. створено Харківську комісію краєзнавства, яка діяла під керівництвом Д. Зеленіна та О. Федоровського. Велику допомогу їй надавали патріархи харківського краєзнавства академіки Д. Багалій та Д. Яворницький, у її роботі також брали участь С. Таранушенко, О. Синявський, О. Івановський. Наприкінці 1923 р. в Україні було створено третю академічну краєзнавчу комісію – Одеську, під головуванням С. Дложевського, директора Одеського історико-археологічного музею. Про плідну діяльність останньої свідчить хоча б той факт, що одеським дослідникам рідного краю, незважаючи на труднощі, вдалося налагодити видання „Вісника Одеської комісії краєзнавства" та зібрати необхідну для постійної роботи бібліотеку[10].

Окрім академічних (центральних) комісій краєзнавства, діяли наукові кафедри краєзнавства в Інститутах народної освіти, кабінети краєзнавства тощо, які було створено впродовж 1923–1924 рр. Поза межами офіційного краєзнавчого руху важливого значення щодо заохоченню розвитку наукових історико-краєзнавчих досліджень на периферії надавав голова Історичної секції ВУАН академік М. Грушевський, який, повернувшись із еміграції, у 1924 р. створив „порайонні комісії розроблення історії України", які здійснювали комплексне вивчення історії населених пунктів, окремих регіонів. Бурхливому розвитку краєзнавчих досліджень, консолідації місцевих наукових сил сприяли „порайонні збірники", які видавали тоді[11].

У ті часи розгорнулася дискусія про об'єкт, предмет та завдання краєзнавства. Амплітуда коливань у визначеннях була широкою: від „своєрідної галузі з вивчення країни за територіальним принципом" до „мікрогеографії краю", „місцевої географії". Чимало науковців уже в ті часи наполягали на комплексному вивченні краю, вважали краєзнавство синтетичною „між-

[10] П. Тронько, *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)*, Київ 2000, с. 43–45.

[11] А. Теодорович, *Історико-краєзнавча діяльність установ історичного профілю Всеукраїнської академії наук в 20-х роках XX століття*. Автореф. дисерт. на здобуття наук. ступеня кан. іст. наук, Донецьк 2002, с. 12, 15.

науковою наукою"[12], „наукою обласного масштабу"[13]. Думки про особливий статус краєзнавства дотримувалися Г. Артоболевський, О. Дзенс-Литовський, М. Дружинін, підкреслюючи, що воно має свою специфічну мету та завдання[14].

Вже на початку 1920-х років відчутною була необхідність об'єднання краєзнавчих сил, створення в Україні єдиного координаційного центру, який би очолив увесь краєзнавчий рух[15]. Національне піднесення, яким супроводжувалася „українізація" в політиці радянської влади, створило умови для концентрації та координації зусиль краєзнавців, поєднання наукових і громадських форм краєзнавчого руху[16].

Ідея створення краєзнавчого наукового центру реалізувалася, коли перша Всеукраїнська краєзнавча конференція (Харків, 28–31 травня 1925 р.) обрала Український комітет краєзнавства (УКК), який працював під безпосереднім керівництвом Укрнауки Народного комісаріату освіти[17]. Існування УКК було передбачене як тимчасове. Він повинен був провести облік чинних краєзнавчих осередків, об'єднати їх під єдиним керівництвом, уніфікувати організаційні форми краєзнавчої справи, спрямувати її перебіг в одному напрямі та, наостанок, скликати в 1926 р. Всеукраїнський з'їзд краєзнавців. Після цього Український комітет краєзнавства мав передати свої повноваження Центральному науково-дослідному інститутові краєзнавства (ЦНДІК), для заснування якого й повинен був підготувати ґрунт[18]. Однак планам, які накреслила конференція, не судилося здійснитися, передусім з причини нестачі коштів. Не проведено з'їзд у 1926 р., не було створено й ЦНДІК. Інститут краєзнавства був створений лише в Чернігові, проте й він проіснував недовго.

---

[12] Я. Верменич, *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, op.cit, с. 103–104, 194.

[13] В. Богданов, *Этнография в истории моей жизни*, Москва 1989, с. 16.

[14] С. Куделко, О. Кашаба, *Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х років XX ст.*, „Краєзнавство" 2009, № 3–4, с. 23.

[15] О. Кашаба, *Часопис „Краєзнавство" як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.)*, „Краєзнавство" 2012, № 2, с. 23.

[16] Я. Верменич, *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*, Київ 2003, с. 337.

[17] Г. Дем'янчук, В. Дем'янчук, А. Дем'янчук, *Українське краєзнавство: сторінки історії*, Київ 2006, с. 176–177; В. Прокопчук, *Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925–1929 рр. XX ст.)*, „Краєзнавство" 2005, № 1–4, с. 1–52.

[18] В. Бездрабко, *Часопис „Краєзнавство" 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми*, „Краєзнавство" 2012, № 2, с. 7–8.

Разом із тим, Український комітет краєзнавства провів велику роботу з інституалізації краєзнавчого руху, налагодження зв'язків з існуючими та зі створення нових краєзнавчих структур. Так, на 1 січня 1929 р. у 32 округах йому підпорядковувалося 51 товариство, 658 гуртків, 18 810 членів[19]. Значним досягненням УКК було видання його друкованого органу – часопису „Краєзнавство". Матеріали, опубліковані в 1927–1930 рр., дають уявлення про основні напрями краєзнавчої роботи, реальні здобутки місцевих організацій, окремих краєзнавців. Орієнтуючись на всебічне вивчення країни, Український комітет краєзнавства ставив перед собою досить амбітні завдання. Так, з 1929 р. було передбачено, що, спираючись на всю мережу чинних краєзнавчих осередків, так і на окремих краєзнавців, із залученням фахівців та працівників туристичної галузі, розпочати концентрацію всіх матеріалів із вивчення УРСР шляхом систематичного складання кадастру (картотеки) краєзнавчих об'єктів[20].

Реалізувати ці завдання не вдалося. З 1929 року розпочався різкий спад масовості краєзнавчого руху, а з 1933 – занепад. Це було пов'язано з процесами радянізації всіх галузей життя суспільства, у тому числі й краєзнавчого руху. Як тільки більшовики осягнули опозиційний потенціал краєзнавства, на нього розпочато гоніння. Репресії проти старої української інтелігенції спричинили нестачу найбільш кваліфікованих і підготовлених наукових кадрів. Позбавлене наукового керівництва краєзнавство почало занепадати[21]. Я. Верменич констатує:

„Так чи інакше, з кінця 20-х рр. про місце і роль краєзнавства в системі наукового дослідження територій говорити вже не доводилося. Цілим рядом політичних і ідеологічних кампаній, що проводилися під гаслами боротьби за масовість, за збільшення частки пролетарсько-селянського прошарку, за викорінення „старого побуту" тощо, воно було перетворене у бюрократичну структуру, безсилий додаток до місцевих органів влади"[22].

---

[19] П. Тронько, В. Прокопчук, *Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності*, „Краєзнавство" 2010, № 1–2, с. 81, 91.

[20] О. Яната, *Державні завдання краєзнавства*, „Краєзнавство" 1928, № 1, с. 3; М. Криворотченко, *Чергове завдання. До обліку краєзнавчих об'єктів*, „Краєзнавство" 1928, № 2–3, с. 1.

[21] В. Очеретянко, *Здобутки та втрати українського краєзнавства в 20–30-ті рр. XX ст.*, [в:] *Туристично-краєзнавчі дослідження*, вип. I, ч. II, Київ 1998, с. 182–183.

[22] Я. Верменич, *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, Київ 2012, с. 106.

Із середини 30-х рр. політичний тиск замінено політичними репресіями. Практично весь склад Українського комітету краєзнавства було репресовано. Масові незаконні репресії проведено й на місцях. Їх жертвами стали директори та працівники багатьох музеїв, організатори та члени краєзнавчих товариств, багато авторів і видавців краєзнавчої літератури[23]. Терміни „краєзнавство", „краєзнавчий рух", „краєзнавчі осередки" надовго зникають із ужитку як в засобах масової інформації, так і в наукових публікаціях[24]. Друга світова війна призвела до ще більшого занепаду краєзнавчих досліджень в Україні.

Із закінченням війни знову посилився ідеологічний тиск. ЦК ВКП(б) та ЦК КП(б)У ввели серію обмежень на різні галузі духовного життя, зафіксованих 1964 р. постановами про журнали „Звезда", „Ленинград", „Перець" та „Вітчизна". Незважаючи на відновлені репресії, завдані під час війни збитки матеріальній базі та кадровому потенціалу, процес краєзнавчого дослідництва поступово торував шлях до відродження.

„Кровопролитна війна, – зазначає Я. Верменич, – із дощенту зруйнованими містами і назавжди втраченими культурними артефактами повернула краєзнавство зі сфери обслуговування „соціалістичного будівництва" у сферу історії – його пріоритетною функцією стало увічнення пам'яті полеглих і облік втраченого"[25].

Потрібно підкреслити, що ініціатором позитивних зрушень у галузі наукової розробки питань краєзнавчого спрямування була Академія наук України, в рамках якої в кінці 40-х рр. було утворено низку комісій, зокрема, Комісію з вивчення міст[26]. У 1950-х роках намітилися позитивні тенденції збільшення випуску літератури з краєзнавчої проблематики, зокрема з історії міст[27]. 1947 р. у Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства (з 1959 р. – Українське географічне товариство), діяльність якого була спрямована на сприяння розвитку географічної науки та краєзнавства, координацію географічних і краєзнавчих

[23] Л. Бабенко, С. Бабенко, Г. Білоус, та ін. *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*, ред. П. Т. Тронько, Київ 1991.

[24] В. Савчук, *Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20-х–30-х рр. XX ст.*, „Краєзнавство" 2005, № 1–4, с. 20.

[25] Я. Верменич, *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, op. cit., с. 108.

[26] П. Тронько, *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)*, op. cit., с. 58–5.

[27] П. Т. Тронько, В. О. Горбик, О. І. Лугова та ін. *Історичне краєзнавство в Українській РСР*. ред. П. Т. Тронько, Київ 1989, с. 53–54.

досліджень тощо. У повоєнні роки проведено численні етнографічні експедиції, під час яких зібрано значний фактичний матеріал, удосконалено методику етнографічних досліджень[28].

З початку 1960-х рр. спостерігається помітне піднесення краєзнавчого руху. Російська дослідниця М. Лоскутова зазначає, що краєзнавчий рух, який відродився в роки хрущовської „відлиги", був уже рухом зовсім іншого порядку, аніж краєзнавчий рух 1920-х, у рамках якого було здійснено спробу втілення в життя „проекту" взаємодії різних наукових напрямів із метою вивчення різноманіття природних, культурних та економічних особливостей країни шляхом суцільного порайонного вивчення територій силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ. Це пов'язано з тим, що в повоєнний час питання районування з актуальної політичної проблеми перейшли у винятково академічну площину, і природничі науки, у тому числі географія, далеко відійшли від концепцій, характерних для 1910-х рр., а на периферії вже існувало достатньо інституціональних можливостей, щоб займатись цими дисциплінами, не створюючи товариств „вивчення місцевого краю"[29]. Ці об'єктивні процеси, безумовно, вплинули й на наукове осмислення суті поняття „краєзнавство", яке продовжилося в ті часи, відбувалося звуження в трактуванні його завдань. Превалювала думка про краєзнавство як комплекс наукових дисциплін, всебічне вивчення певної території. При цьому трактування мети та завдань краєзнавства звужувалися до підкреслюванням прикладної ролі краєзнавчого знання („в інтересах соціалістичного будівництва") або ж дидактичних цілей (вивчення „учнями і студентами на заняттях і в позаурочний час")[30].

У другій половині XX ст. об'єктивним процесом стає диференціація різних напрямів досліджень краю, особливої ваги набирає історичне краєзнавство. У 60-ті роки політичне керівництво України прийняло низку

---

[28] П. Павлій, Г. Стельмах, *Робота відділу етнографії,* [в:] *Народна творчість та етнографія*, Київ 1954, с. 172–174; К. Гуслистий, *Українська радянська етнографія (підсумки і перспективи розвитку),* „Народна творчість та етнографія" 1967, № 1; М. Глушко, *Методика польового етнографічного дослідження*, Львів 2008, с. 42–51.

[29] М. Лоскутова, *„Наука обласного масштаба": идея естественных районов в российской географи и стоки краеведческого движения 1920-х гг.*, „Ab Imperio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве" 2011, № 2, с. 120.

[30] А. Барков, *Вопросы методики и истории географии*, Москва 1961, с.80; Н. Милонов, Ю. Кононов, А. Разгон, М. Черноморский, А. Завадье, *Историческое краеведение. Основные источники изучения истории родного края*, ред. Н. Милонова, Москва 1969, с. 3–4.

важливих рішень, пов'язаних із розвитком історичного краєзнавства. Зростає інтерес до історії міст і сіл, до охорони пам'яток історії та культури, створюється мережа історико-етнографічних музеїв просто неба, так званих скансенів, громадських історико-культурних музеїв. Важливим напрямом відродження краєзнавства став громадський рух за увічнення історії українського козацтва. Як відомо, в період 1930–1950-х рр. козацька тематика перебувала не в пошані ідеологічних провідників радянського суспільства. Вона поступово зникла з програм наукових досліджень, була вилучена з видавничих планів[31].

У рамках досліджень історичного краєзнавства було підготовлене безпрецедентне за своїм масштабом 26-томне видання „Історія міст і сіл Української РСР".

„Ця праця, яка започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії, – зазначав голова її редакційної колегії академік П. Тронько, – і сьогодні не має аналогів у світі, стала результатом об'єднання зусиль понад 100 тисяч літописців – дослідників рідного краю – науковців, працівників культури, вчителів, краєзнавців-аматорів. Завдяки цьому виданню всі міста, містечка й чисельні села України отримали свою біографію, в якій зафіксовано основні історичні етапи їх розвитку"[32].

Оцінюючи це видання з позицій сьогодення, потрібно зазначити, що воно містить недоліки, характерні для всієї історичної літератури того часу. П. Тронько пізніше зазначав: „…ми обмежувалися лише констатацією успіхів, уявляли історичний процес у вигляді добре накатаної дороги. Не знайшли належного висвітлення на сторінках наших книг і складні, суперечливі періоди в історії нашої Батьківщини…"[33].

Координації краєзнавчих досліджень значною мірою сприяло регулярне проведення з ініціативи Інституту історії АН УРСР від 1980 р. всеукраїнських наукових конференцій з історичного краєзнавства, яких на сьогодні вже відбулося 13. У жовтні 1987 р. у Полтаві відбулася перша Всесоюзна краєзнавча конференція, яка прийняла документ під назвою „Основні напрями подальшого розвитку історичного краєзнавства в СРСР". Окрім

---

[31] П. Тронько, *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (досвід, проблеми, перспективи)*, op. cit., с. 59–67, 88–97.

[32] Ibidem, с. 66–67.

[33] П. Тронько, *Развитие исторического краеведения на Украине: опыт, проблемы, перспективы* [в:] *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*, Київ 1991, с. 12.

того проведено десятки круглих столів, симпозіумів, семінарів, сотні регіональних конференцій, значення яких для розвитку історичного краєзнавства було величезним. Вони стали науковою школою для сотень краєзнавців, сприяли переростанню краєзнавства в могутній громадський рух[34]. У другій половині 80-х рр. посилився процес організаційного оформлення краєзнавчого руху. У регіонах утворено обласні краєзнавчі товариства. Відчутною стала необхідність об'єднання краєзнавчих сил у масштабі республіки, структуризації краєзнавчого руху, організаційно-методичного забезпечення.

На хвилі демократичних перетворень, національного піднесення суспільства 27 березня 1990 р. у Києві відбувся І-й Всеукраїнський краєзнавчий з'їзд, який мав статус установчого для Всеукраїнської спілки краєзнавців (ВСК) – повноправної спадкоємниці традицій, упроваджених свого часу Українським комітетом краєзнавства. Головою правління ВСК було обрано доктора історичних наук, академіка АН України П. Тронька. З 1993 року Всеукраїнська спілка краєзнавців поновила випуск репресованого журналу „Краєзнавство". У пам'ять про своїх славетних попередників, які стали жертвами тоталітарного режиму, почали видавати документальні збірники „Репресоване краєзнавство". Краєзнавці України беруть найактивнішу участь у підготовці масштабного загальнонаціонального видання – науково-документальної серії книг „Реабілітовані історією" – про трагічні роки політичних репресій. На сьогодні в усіх областях видано 100 книг, у яких названо сотні тисяч прізвищ громадян України, які стали жертвами політичних репресій комуністичного тоталітарного режиму. В усіх областях постійно виходять у світ краєзнавчі монографії, путівники, буклети, довідники. Встановлено спілчанську премію імені Дмитра Яворницького[35].

На початку другого тисячоліття нового поштовху в розвитку краєзнавчого руху надали Указ Президента від 23 січня 2001 р. „Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні", „Програма розвитку краєзнавства на період до 2010 року" (затверджена постановою Кабінету Міністрів України 10 червня 2002 р.), надання Спілці краєзнавців у 2008 р. творчого статусу та вивищення її до рангу національної. Все це, безперечно, свідчить

[34] О. Реєнт, В. Дмитрук, *Поступ українського краєзнавства*, „Краєзнавство" 2015, № 1–2, с. 14.

[35] Ibidem.

про вагому роль краєзнавчого руху в утвердженні незалежної Української держави.

23 січня 2012 р. було скликано V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України через необхідність обрання нового складу керівних органів НСКУ та її Голови після раптової смерті засновника та незмінного керівника Спілки протягом більше ніж 20 років П. Тронька. З'їзд обрав головою НСКУ О. Реєнта – заступника директора Інституту історії України НАН України, члена-кореспондента НАН України. У звітній доповіді з'їзду накреслено основні напрями подальшого розвитку краєзнавчого руху: завершення реорганізації та конституювання обласних, міських і районних організацій НСКУ; прийняття „Програми розвитку краєзнавства до 2025 року"; курс на підготовку енциклопедичного видання „Історія міст і сіл України", посилення пам'яткоохоронної, пам'яткознавчої та музейної роботи тощо[36]. Високо оцінюючи внесок у розвиток краєзнавства корифеїв українського краєзнавства, у 2012 році запроваджено премії НСКУ імені П. Тронька та М. Сікорського, Спілка проводить Троньківські та Сікорські читання.

Отже, українське краєзнавство протягом своєї історії пройшло тривалий, складний і суперечливий шлях. Однак, – як зазначав П. Тронько, – навіть обмежене у своїх можливостях у період існування російської монархії, „обласкане", а згодом спаплюжене в 20–30-х рр. XX ст., дещо заорганізоване та заідеологізоване в 50–80-х рр., воно, пропри всі труднощі й негаразди, залишалося важливим засобом збереження кращих традицій українського народу[37]. Нині краєзнавчий рух і його авангард – Національна спілка краєзнавців України – продовжують примножувати свої традиції, збагачуючи вітчизняну науку, історію, культуру.

Разом із тим, сьогодення наповнене новими реаліями та викликами, які потрібно враховувати в краєзнавчій діяльності. Інтенсивний розвиток сучасної науки, якій притаманні методологічні прориви, стрімке поширення новітніх дослідницьких методик, підходів і концепцій, виникнення нових наукових напрямів і дисциплін, вимагають від краєзнавства йти в ногу з часом, щоб не опинитися на узбіччі наукового процесу. При

---

[36] *V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи*, Київ 2012, с. 28–43.

[37] П. Тронько, *Краєзнавство у відродженні багатовікових культурних традицій українського народу* [в:] *VIII Всеукраїнська наукова конференція „Історичне краєзнавство і культура" (наукові доповіді та повідомлення)*, ч. 1, Київ-Харків 1997, с. 6.

цьому потрібно зазначити, що соціокультурна роль краєзнавства в житті суспільства не викликає в науковців сумніву. Зокрема зазначено, що перетворившись у масовий громадський рух, краєзнавство виступає в ролі потужного культуротворчого чинника, сприяє розвитку національного почуття, любові до рідного краю тощо. Водночас піддано сумніву наукову спроможність краєзнавства, яке в історіографічному сенсі вичерпало свою когнітивну функцію і т. ін.[38] У науковій літературі, зокрема й у статтях з історії краєзнавчого руху в журналі „Краєзнавство", неодноразово порушено питання необхідності подальшого розроблення теоретико-методологічних засад краєзнавства[39]. Про нагальну потребу оновлення теоретико-методологічних основ краєзнавства, його категоріального апарату, обґрунтування власної номенклатури наукових дефініцій і понять йшлося й на останньому, V (позачерговому), з'їзді Національної спілки краєзнавців України. Зважаючи на складність проблеми, ініційовано спеціальну дискусію про перспективи краєзнавства, його вузлові теоретичні проблеми, історіософський та інтерпретаційний потенціал[40]. Вирішення цих складних питань буде сприяти утвердженню статусу краєзнавства як сучасної наукової дисципліни.

Розв'язувати ці проблеми потрібно, на наш погляд, двома шляхами. Перший передбачає осягнення передусім власного досвіду, адже в українському краєзнавстві за багато десятиліть напрацьовано значний матеріал, що потребує подальшої наукової систематизації й осмислення. У краєзнавстві, як галузі, якій притаманне поєднання наукових і громадських форм, починаючи з XVIII ст. існував науковий складник, який у різні періоди виявлявся по різному – активно розвивався, або ж нівелювався. Уже з XVIII ст. і в наступні періоди вчені пов'язували успішне вивчення регіонів з об'єднанням зусиль академічної науки та місцевих дослідників. У поєднанні наукових і громадських начал дослідження краю, у краєзнавчому русі знайшла вияв демократична тенденція розвитку науки, в якій вчені

[38] Я. Верменич, *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, op. cit, с. 21, 114–128; І. Колесник, *Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія*, [в:] *Регіональна історія України*, вип. 1, Київ 2007, с. 212.

[39] Я. Верменич, *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, op. cit, с. 11; О. Кашаба, *Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект*, „Краєзнавство" 2010, № 1–2, с. 99; В. Бездрабко, *Часопис „Краєзнавство" 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми*, „Краєзнавство" 2012, № 2, с. 6.

[40] *V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи*, op. cit, с. 44–45.

вбачали засіб інтенсифікації наукової праці. Наукова тенденція в розвитку краєзнавства досить виразно та яскраво виявилася у 20-і роки XX ст., розвиваючись під егідою академічних наукових установ. У керівництві краєзнавчим рухом і розробці його теоретико-методологічних засад брали участь відомі вчені, науковці. Значна їх частина прагнула не лише до організаційного оформлення краєзнавства, створення відповідних наукових інституцій краєзнавчого спрямування, але й перетворення його в особливу дисципліну – „науку про край". Сутністю наукових тенденцій у краєзнавстві 20-х років була спроба втілення в життя „проекту" взаємодії різних наукових напрямів із метою вивчення різноманіття природних, культурних та економічних особливостей країни шляхом суцільного порайонного вивчення територій силами місцевих дослідників під егідою наукових (академічних) установ. Через різні причини, переважно об'єктивні, наукова тенденція в краєзнавстві 20-х рр. XX ст. була реалізована лише частково. При подальшій розробці теоретичних основ краєзнавства потрібно, на нашу думку, враховувати бачення розвитку краєзнавства в пору його організаційного оформлення, яке в тому вигляді, як його задумали кращі представники науки 20-х років, практично не було реалізоване[41].

Попри те, що, як вже зазначено вище, автори низки наукових публікацій вказують, і цілком справедливо, на невідповідність між масштабністю краєзнавства як суспільного явища та рівнем його наукового узагальнення, відставання розробки його теоретико-методологічної бази, все ж потрібно зазначити, що в роки незалежної України зріс інтерес до розробки загальної теорії краєзнавства, більш глибокого опрацювання теоретико-методологічних засад окремих структурних елементів національного краєзнавства. У результаті маємо певні напрацювання, цікаві підходи, ідеї, висловлені на краєзнавчих конференціях, опубліковані на сторінках періодичних видань, зокрема в журналі „Краєзнавство", інших виданнях. Це, зокрема, пропозиції щодо застосування системного підходу до вивчення краю[42] та самого краєзнавства як складного явища[43], теоретичних обґрунтувань прогностичних тенденцій подальшого розвитку та вдосконалення крає-

---

[41] О. Гончаров, *Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності*, „Краєзнавство" 2015, № 1–2, с. 129–143.

[42] Я. Жупанський, В. Круль, *Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства*, „Краєзнавство" 1994, № 1–2, с. 4.

[43] М. Кострица, *Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології,* [в:] *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи: наук.*

знавчої освіти[44] тощо. Ці та інші напрацювання, у тому числі науковців 20-х років минулого століття, є доброю базою для подолання звуженого, „традиційного" розуміння краєзнавства, яке склалося в добу тоталітаризму, й повернення до більш широкого розуміння краєзнавства, оскільки звужувати останнє лише до мікрорівня досліджень або ж асоціювати його переважно лише з громадським рухом та аматорською діяльністю, як це роблять деякі науковці, є не зовсім коректним і малоперспективним.

Другий шлях вирішення окреслених проблем, який тісно пов'язаний із першим, – оволодіння передовим методологічним арсеналом вітчизняної і зарубіжної науки. Загальні тенденції сучасної науки до синтезу та посилення інтеграційних процесів, взаємовпливу та взаємопроникнення різних галузей знань ставлять нові вимоги перед краєзнавством як міждисциплінарним напрямом, що виник на фундаменті, закладеному історією, етнографією, географією, археологією, природознавством, генеалогією, економікою, культурологією тощо. Як синтетична галузь наукового знання воно має активніше сублімувати основні принципи та методологічні підходи суміжних і споріднених наук і виробляти власний інструментарій і теоретичні атрибути, притаманні кожній самодостатній науковій галузі, з тим щоб не механічно переймати знання, отримані іншими науками, а органічно включати їх у цілісну систему науки про край. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів у межах певної методології дозволяє краєзнавцю створити цілісний образ краю. Зрозуміло, що багатоплановість базового поняття „край", як об'єкта дослідження, ускладнює структурування краєзнавства як сфери наукового пошуку. Різний масштаб територіальних одиниць вимагає застосування відповідної методології краєзнавчих досліджень на різних рівнях: нижчому (мікрорівні), середньому (мезорівні) та вищому (макрорівні). Разом із тим, таке бачення об'єктної сфери розширює можливості та посилює роль краєзнавства як комплексної наукової галузі, робить його перспективним науковим напрямом. У сучасних умовах через акцент на розширене трактування об'єктно-предметної сфери краєзнавства нагальною потребою бачиться відпрацювання методики досліджень не лише на макрорівні краєзнавчих

зб., Камянець-Подільський 2002, с. 3–9.; М. Кострица, *Наукові засади національного географічного краєзнавства*, „Краєзнавство" 2009, № 1–2, с. 40.

[44] В. Кремень, *Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми*, „Краєзнавство" 2011, № 3, с. 10–15.

досліджень, а й на мезо- і макрорівнях. Об'єктивні процеси розвитку сучасної науки, зокрема посилення тенденції поступового переходу від дисциплінарної диференціації до міждисциплінарної інтеграції, що знайшли вияв у виокремленні інтегративних дисциплін, таких як українознавство, країнознавство, культурологія тощо, до яких належить і краєзнавство, на наш погляд, мають сприяти розвиткові краєзнавства як комплексної дисципліни.

Потрібно зазначити, що узагальнення теоретичного та практичного досвіду в краєзнавстві, удосконалення його науково-методологічних основ, розробка галузевих напрямів, поширення краєзнавчої складової та зміцнення навчально-методичної бази краєзнавства в системі національної освіти – ці завдання, як пріоритетні, уміщено в проекті „Державної програми розвитку краєзнавства до 2025 року", який запропонувала Національна спілка краєзнавців України[45]. Сприяти реалізації цих та багатьох інших завдань міг би науково-дослідний Інститут краєзнавства, створення якого ініційовано на V (позачерговому) з'їзді НСКУ[46]. Враховуючи нагальну потребу в розвитку теоретико-методологічних засад краєзнавства, необхідною бачиться підготовка в галузі краєзнавства ґрунтовних методологічних праць, методичних розробок, довідників, які б озброїли дослідників-краєзнавців сучасним методологічним інструментарієм. А це, в свою чергу, піднесе на вищий рівень науковий потенціал краєзнавства, дасть йому можливість зайняти належне місце в структурі новітніх наукових напрямів і дисциплін.

Бібліографія

Бабенко, Людмила та ін. 1991. *Репресоване краєзнавство (20–30-ті роки)*, голова редколегії П. Т. Тронько, Київ: Рідний край.

Бездрабко, Валентина. 2012. „Часопис „Краєзнавство" 1920–1930-х рр.: ювілейні роздуми". В *Краєзнавство*. 2: 6–22.

Верменич, Ярослава. 2007. „Нова локальна історія та історична регіоналістика: експлікація термінів". В *Регіональна історія України*. Збірник наук. статей. Київ, 1: 12, 15.

[45] *Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р.*, "Краєзнавство" 2013, № 1, с. 5.

[46] *V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи*, Київ 2012, с. 46–47, 115.

Верменич, Ярослава. 2012. *Локальна історія як науковий напрям: традиції й інновації*, Київ: Інститут історії України НАН України.

Колесник, Ірина. 2007. „Регіональна історія в українській історіографії: практика та рефлексія". В *Регіональна історія України*, вип. 1. Київ, 1:205–220.

Верменич, Ярослава. 2003. *Теоретико-методологічні проблеми історичної регіоналістики в Україні*, Київ: Інститут історії України НАН України.

Гончаров, Олександр. 2015. „Науковий потенціал краєзнавства: ретроспективний погляд, сучасний стан та шляхи підвищення ефективності". В *Краєзнавство*.1–2: 129–143.

Дем'янчук Г. С., Дем'янчук В. Г., Дем'янчук А. Г. 2006. *Українське краєзнавство: сторінки історії*, Київ: Вид. центр „Просвіта".

Жупанський Я., Круль В. 1994. „Про об'єкт і предмет вивчення національного краєзнавства". В *Краєзнавство*. 1–2: 3–6.

Тронько, Петр, 1991. *Историческое краеведение в СССР: вопросы теории и практики*: Сб. ст., Киев: Наук. думка**.**

Кашаба, Ольга. 2010. „Історичне краєзнавство як складова національної освіти: теоретичний аспект". В *Краєзнавство*. 1–2: 96–104.

Кашаба, Ольга. 2012. „Часопис „Краєзнавство" як популяризатор краєзнавчого руху в Україні (1927–1930 рр.)". В *Краєзнавство*. 2: 22–27.

Кострица, Микола. 2002. „Національне краєзнавство: актуальні питання теорії і методології" В *Історичне краєзнавство в системі освіти України: здобутки, проблеми, перспективи*: наук. зб., Камянець-Подільський, с. 3–9.

Кострица, Микола. 2009. „Наукові засади національного географічного краєзнавства". В *Краєзнавство.* 1–2: 39–45.

Кремень, Василь. 2011. „Вітчизняне краєзнавство: стратегічні орієнтири сучасної освітньої парадигми". В *Краєзнавство*. 3: 10–15.

Куделко, Сергій, Кашаба, Ольга. 2009. „Теоретико-методологічна дискусія з питань історичного краєзнавства в 20-ті – на початку 30-х років XX ст.". В *Краєзнавство*. 3–4: 21–17.

Лоскутова, Марина. 2011. „Наука обласного масштаба": идея естественных районов в российской географи и стоки краеведческого движения 1920-х гг." В *Ab Imperio. Исследования по новой имперской истории и национализму в постсоветском пространстве*. 2: 83–121.

Очеретянко, В. 1998. „Здобутки та втрати українського краєзнавства в 20–30-ті рр. XX ст.". В *Туристично-краєзнавчі дослідження*. Ч. ІІ. – Київ, 1: 179–184.

Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. В *Краєзнавство*. 2013. 1: 4–7.

Прокопчук, Віктор. 2005. „Український комітет краєзнавства на етапі становлення (1925–1929 рр. XX ст.)". В *Краєзнавство*. 1–4: 51–57.

V (позачерговий) з'їзд Національної спілки краєзнавців України (23 січня 2012 року). Матеріали та документи, Київ, 2012.

Реєнт, Олександр, Дмитрук, Володимир. 2015. „Поступ українського краєзнавства". В *Краєзнавство*. 1–2:8–27.

Савчук, Віктор. 2005. „Еволюція державної політики щодо краєзнавчого руху України у 20-х–30-х рр. XX ст.". В *Краєзнавство*. 1–4: 18–20.

Тронько П. Т., Горбик В. О., Лугова О. І. та ін. 1989. *Історичне краєзнавство в Українській РСР*, відп. ред. П. Т. Тронько, Київ: Наукова думка

Тронько, Петро. 2000. *Історичне краєзнавство: крок у нове тисячоліття (Досвід, проблеми, перспективи)*, Київ.

Тронько, Петро, Прокопчук, Віктор. 2010. „Український комітет краєзнавства: історія становлення й наслідки діяльності". В *Краєзнавство*. 1–2: 76–95.